

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
Η ΑΡΧΑΙΑ ΣΟΦΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΖΩΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ
ARISTOTLE'S WAY: HOW ANCIENT WISDOM CAN CHANGE YOUR LIFE
Edith Hall

Copyright © Edith Hall, 2018
Published by arrangement with Rogers, Coleridge and White Ltd.
& JLM Literary Agency

© Για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ, 2019
Εκδίδεται κατόπιν συμφωνίας με τους Rogers, Coleridge and White Ltd.
& JLM Literary Agency

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή ή ανατύπωση μέρους ή του συνόλου
του βιβλίου σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

ISBN: 978-960-605-687-1

ΠΡΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Μάρτιος 2019

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Βιολέτα Ζεύκη

ΕΠΗΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Ροδάνθη Παπαδομιχελάκη

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
Έρση Σωτηρίου, Εκδόσεις Διόπτρα

Εκδόσεις Διόπτρα

ΕΔΡΑ
Αγ. Παρασκευής 40, 121 32 Περιστέρι
Τηλ.: 210 380 52 28, Fax: 210 330 04 39

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ
Στόα του Βιβλίου
Πεσμαζόγλου 5, 105 64 Αθήνα
Τηλ.: 210 330 07 74

www.dioptra.gr

e-mail: sales@dioptra.gr • info@dioptra.gr

EDITH HALL

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
Η ΑΡΧΑΙΑ ΣΟΦΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΖΩΗ

μετάφραση
Βιολέτα Ζεύκη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ

*Αυτό το βιβλίο αφιερώνεται στη μνήμη
του Αριστοτέλη από τα Στάγαιρα,
γιου του Νικόμαχου και της Φαισιάδας*

Περιεχόμενα

Χρονολόγιο	10
Χάρτης: Τόποι όπου έζησε ο Αριστοτέλης	11
Εισαγωγή	13
1 Ευτυχία	43
2 Δυναμικό	66
3 Αποφάσεις	93
4 Επικοινωνία	117
5 Αυτογνωσία	146
6 Προθέσεις	184
7 Αγάπη	207
8 Κοινότητα	228
9 Σχόλη	256
10 Θνητότητα	281
Ευχαριστίες	325
Σχετική βιβλιογραφία	327
Σημειώσεις	334

Χρονολόγιο (όλες οι χρονολογίες είναι π.Χ.)

- 384 Ο Αριστοτέλης γεννιέται στα Στάγειρα από τον Νικόμαχο και τη Φαισιάδα.
- περ. 372 Πεθαίνει ο πατέρας του Αριστοτέλη, του οποίου την κηδεμονία αναλαμβάνει ο Πρόξενος ο Αταρνεύς.
- περ. 367 Ο Αριστοτέλης μεταβαίνει στην Αθήνα για να φοιτήσει στην Ακαδημία του Πλάτωνα.
- 348 Ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Β΄ καταστρέφει τα Στάγειρα, αλλά τα ανοικοδομεί έπειτα από παράκληση του Αριστοτέλη.
- 347 Ο Αριστοτέλης φεύγει από την Αθήνα όταν πεθαίνει ο Πλάτων και πλαισιώνει τον Ερμία, ηγεμόνα της Άσσου.
- 345-344 Ο Αριστοτέλης πραγματοποιεί ζωολογικές έρευνες στη Λέσβο.
- 343 Ο Φίλιππος Β΄ προσκαλεί στη Μακεδονία τον Αριστοτέλη να διδάξει τον γιο του, Αλέξανδρο.
- 338-336 Ο Αριστοτέλης ίσως διαμένει στην Ήπειρο και την Ιλλυρία.
- 336 Ο Φίλιππος Β΄ δολοφονείται και ο Αλέξανδρος γίνεται ο βασιλιάς Αλέξανδρος Γ΄ (ο Μέγας). Ο Αριστοτέλης μεταβαίνει στην Αθήνα και ιδρύει το Λύκειό του.
- 323 Ο Αλέξανδρος Γ΄ πεθαίνει στη Βαβυλώνα.
- 322 Ο Αριστοτέλης διώκεται για ασέβεια στην Αθήνα και μεταβαίνει στη Χαλκίδα, όπου και πεθαίνει.

Χάρτης όπου σημειώνονται με έντονα στοιχεία οι τόποι όπου έζησε ο Αριστοτέλης. Οι διάστικτες περιοχές δηλώνουν την ελληνόφωνη επικράτεια κατά τον 4ο αιώνα π.Χ.

Εισαγωγή

Οι λέξεις «ευτυχισμένος» και «ευτυχία» χρησιμοποιούνται πολύ συχνά. Μπορούμε να πούμε ένα φθινό κοκτέιλ κατά τη διάρκεια μιας «ευτυχισμένης ώρας» (happy hour). Μπορούμε να πάρουμε «χάπια ευτυχίας» για να βελτιώσουμε τη διάθεσή μας ή να ποστάρουμε ένα «ευτυχές» εικονίδιο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Έχουμε την ευτυχία σε μεγάλη εκτίμηση. Το τραγούδι του Φαρέλ Γουίλιαμς *Happy* ήταν νούμερο ένα και το τραγούδι με τις μεγαλύτερες πωλήσεις το 2014, τόσο στις ΗΠΑ όσο και σε άλλες είκοσι τρεις χώρες. Η ευτυχία, σύμφωνα με τον Γουίλιαμς, είναι μια μεταβατική στιγμή αγαλλίασης, μια αίσθηση αερόστατου που ανεβαίνει ψηλά.

Ωστόσο, υπάρχει κάποια σύγχυση σχετικά με την ευτυχία. Σχεδόν όλοι μας πιστεύουμε ότι θέλουμε να είμαστε ευτυχισμένοι, κάτι που συνήθως έχει την έννοια μιας διαρκούς ψυχολογικής κατάστασης ικανοποίησης (παρ' όλα όσα τραγουδάει ο Γουίλιαμς). Αν πείτε στα παιδιά σας ότι «θέλετε απλώς να είναι ευτυχισμένα», εννοείτε μια μόνιμη κατάσταση. Όπως παραδόξως, στις καθημερινές συνομιλίες σας, η ευτυχία αναφέρεται πολύ συχνότερα στην ασήμαντη και προσωρινή ευχαρίστηση που σας προκαλεί ένα γεύμα, ένα κοκτέιλ ή ένα ηλεκτρονικό μήνυμα. Ή, όπως το έθεσε η Λούσι στα

κωμικά κινούμενα σχέδια *Ο Σνούπι και ο Τσάρλι Μπράουν: Πίναξ* αφού αγκάλιασε τον Σνούπι, ευτυχία είναι αυτό που νιώθεις όταν αγκαλιάζεις «ένα ζεστό κουτάβι». Τα «ευτυχι-σμένα γενέθλια» είναι λίγες ώρες διασκέδασης για να γιορτά-σετε την επέτειο της γέννησής σας.

Κι αν η ευτυχία είναι μια κατάσταση που διαρκεί μια ολό-κληρη ζωή; Οι φιλόσοφοι χωρίζονται σε δύο βασικά στρατό-πεδα σχετικά με το τι θα μπορούσε να σημαίνει ευτυχία. Από τη μία πλευρά, η ευτυχία είναι αντικειμενική και μπορεί να την εκτιμήσει, ακόμα και να την αξιολογήσει, ένας παρατηρητής ή ένας ιστορικός. Σημαίνει να έχουμε, λόγου χάρη, καλή υγεία, μακροζωία, μια οικογένεια αγαπημένη ή να είμαστε απαλ-λαγμένοι από οικονομικά προβλήματα ή άγχος. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, η βασίλισσα Βικτορία, που έζησε πάνω από ογδόντα χρόνια, έφερε στον κόσμο εννέα παιδιά τα οποία κατά-φεραν να ενηλικιωθούν και υπήρξε αντικείμενο θαυμασμού σε όλο τον κόσμο, είχε μια σαφώς «ευτυχή» ζωή. Αλλά η Μαρία Αντουανέτα ήταν σαφώς «δυστυχής»: δύο από τα τέσσερα παι-διά της πέθαναν σε νηπιακή ηλικία, ενώ η ίδια διασύρθηκε από τον λαό της και εκτελέστηκε πριν καν συμπληρώσει τα σαράντα χρόνια της.

Τα περισσότερα βιβλία σχετικά με την ευτυχία αναφέρονται στον αντικειμενικό ορισμό της «ευημερίας». Το ίδιο κάνουν και οι μελέτες που πραγματοποιούνται από τις κυβερνήσεις για τη μέτρηση της ευτυχίας των πολιτών τους σε διεθνή κλίμακα. Από το 2013, στις 20 Μαρτίου κάθε χρόνο, τα Ηνωμένα Έθνη γιορτάζουν τη Διεθνή Ημέρα Ευτυχίας, που έχει ως στόχο την προώθηση της μετρήσιμης ευτυχίας με την εξάλειψη της φτώχειας, τη μείωση των ανισοτήτων και την προστασία του πλανήτη.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν φιλόσοφοι που διαφωνούν με όλα αυτά και συλλαμβάνουν την ευτυχία με τρόπο υποκειμενικό. Γι' αυτούς, η ευτυχία δεν αφορά την «ευημερία» αλλά την «ικανοποίηση» ή την «ευδαιμονία». Σύμφωνα με αυτή την άποψη, κανένας παρατηρητής δεν μπορεί να γνωρίζει αν κάποιος είναι ευτυχισμένος ή όχι και είναι πιθανόν ακόμα και ο πιο εξωστρεφής και εύθυμος άνθρωπος να υποφέρει από βαθιά μελαγχολία. Αυτή η υποκειμενική ευτυχία μπορεί μεν να περιγραφεί, αλλά όχι και να μετρηθεί. Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε αν ήταν πιο ευτυχισμένη η Μαρία Αντουανέτα ή η βασίλισσα Βικτορία για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της ζωής τους. Ίσως η Μαρία Αντουανέτα να απολάυσε πολλές ώρες έντονης ευχαρίστησης και η Βικτορία καμιά, γιατί είχε μείνει χήρα από νεαρή ηλικία και είχε ζήσει αρκετά χρόνια σε απομόνωση.

Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος φιλόσοφος που ερεύνησε το δεύτερο είδος, αυτό της υποκειμενικής ευτυχίας. Ανέπτυξε ένα σύνθετο, ανθρώπινο πρόγραμμα για να γίνει κάποιος ευτυχισμένος, το οποίο παραμένει σε ισχύ ακόμα και σήμερα. Ο Αριστοτέλης παρέχει όλα όσα χρειάζεστε για να αποφύγετε τη συνειδητοποίηση του πρωταγωνιστή του Τολστόι στον *Θάνατο του Ιβάν Ιλίτς* (1886), ο οποίος έχει σπαταλήσει μεγάλο μέρος της ζωής του για να αναρριχηθεί κοινωνικά θέτοντας το προσωπικό συμφέρον του πάνω από τη συμπόνια και τις αξίες της κοινότητας, και όλα αυτά όσο είναι παντρεμένος με μια γυναίκα την οποία αντιπαθεί. Αντιμέτωπος με τον επικείμενο θάνατό του, μισεί τα πιο οικεία μέλη της οικογένειάς του, που δεν του μιλούν καθόλου γι' αυτό το θέμα. Η αριστοτελική ηθική ενσωματώνει όλα όσα οι σύγχρονοι στοχαστές συνδέουν με την υποκειμενική ευτυχία: την αυτο-συνειδητοποίηση, την εύρεση

ενός «νοήματος» και τη «ροή» της δημιουργικής συμμετοχής στη ζωή ή το «θετικό συναίσθημα».¹

Αυτό το βιβλίο παρουσιάζει την πανάρχαια ηθική του Αριστοτέλη σε ένα σύγχρονο ιδίωμα. Εφαρμόζει τα μαθήματα του Αριστοτέλη σε διάφορες προκλήσεις της αληθινής, καθημερινής ζωής: λήψη αποφάσεων, συμπλήρωση μιας αίτησης για εργασία, επικοινωνία σε μια συνέντευξη, αξιοποίηση του πίνακα του Αριστοτέλη με τις Αρετές και τα Ελαττώματα για να αναλύσετε τον χαρακτήρα σας, αντίσταση στον πειρασμό και επιλογή φίλων και συντρόφων.

Όπου κι αν βρίσκεστε στη ζωή σας, οι ιδέες του Αριστοτέλη μπορούν να σας κάνουν πιο ευτυχομένους. Λίγοι φιλόσοφοι, μυστικιστές, ψυχολόγοι ή κοινωνιολόγοι έχουν ποτέ κάνει κάτι περισσότερο από το να αναδιατυπώνουν τις θεμελιώδεις αντιλήψεις του. Αλλά εκείνος τις διατύπωσε πρώτος, καλύτερα, σαφέστερα και με πιο ολιστικό τρόπο από οποιονδήποτε μεταγενέστερό του. Κάθε κομμάτι της δικής του «συνταγής» για την επίτευξη της ευτυχίας σχετίζεται με μια διαφορετική φάση της ανθρώπινης ζωής, αλλά τέμνεται και με όλες τις υπόλοιπες.

Η κατάκτηση της υποκειμενικής ευτυχίας κάθε ατόμου, επέμενε ο Αριστοτέλης, είναι η μοναδική και καίρια ευθύνη μας. Αποτελεί επίσης ένα σπουδαίο δώρο – είναι στη διακριτική ευχέρεια κάθε ανθρώπου, ανεξάρτητα από τις συνθήκες της ζωής του, να *αποφασίσει* να γίνει πιο ευτυχομένος. Αλλά η κατανόηση της ευτυχίας ως μιας εσωτερικής και προσωπικής κατάστασης είναι ακόμα διαφορούμενη. Άρα τι είναι ευτυχία; Οι σύγχρονοι φιλόσοφοι προσεγγίζουν την υποκειμενική ευτυχία από τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις.

Η πρώτη προσέγγιση συνδέεται με την ψυχολογία και την ψυχιατρική και ισχυρίζεται ότι η ευτυχία είναι το αντίθετο της

κατάθλιψη, μια προσωπική συναισθηματική κατάσταση που βιώνεται ως μια συνεχής αλλοιότητα διαθέσεων. Αφορά μια θετική, αισιόδοξη στάση ζωής. Θα μπορούσε, θεωρητικά, να την απολαμβάνει ένας άνθρωπος χωρίς προσδοκίες, ο οποίος κάθεται και βλέπει τηλεόραση όλη μέρα κάθε μέρα, αλλά νιώθει διαρκώς ευδιάθετος. Αυτό μπορεί να εξαρτάται από την ιδιοσυγκρασία, ίσως και να κληρονομείται (η χαρούμενη διάθεση φαίνεται να είναι κληρονομική στις οικογένειες).

Σύμφωνα με κάποιες ανατολικές φιλοσοφίες, αυτή η συναισθηματική κατάσταση μπορεί να καλλιεργηθεί με τεχνικές όπως ο υπερβατικός διαλογισμός. Οι Δυτικοί φιλόσοφοι εικάζουν ότι μπορεί να σχετίζεται με φυσικά υψηλά επίπεδα της χημικής ουσίας σεροτονίνης, του νευροδιαβιβαστή που πολλοί γιατροί και ψυχίατροι πιστεύουν ότι είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της ισορροπίας της διάθεσης και που είναι ελλειπής σε ανθρώπους με κατάθλιψη. Η εύθυμη διάθεση είναι αξιοζήλευτη, αλλά πολλοί από εμάς δεν γεννιόμαστε με αυτή. Τα σύγχρονα αντικαταθλιπτικά φάρμακα, που μπορούν να ωφελήσουν τους ανθρώπους είτε στην παροδική θλίψη ως αντίδραση σε γεγονότα της ζωής είτε αν υποφέρουν από «ενδογενή», επίμονη κατάθλιψη, ως επί το πλείστον αυξάνουν τα επίπεδα της σεροτονίνης. Αλλά αυτή η εύθυμη στάση ταυτίζεται με την ευτυχία; Μπορεί μια ζωή μπροστά στην τηλεόραση να θεωρηθεί ευτυχία; Ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με τον οποίο η ευτυχία απαιτεί την αξιοποίηση των ανθρώπινων δυνατοτήτων, θα έλεγε όχι. Ο Τζον Φ. Κένεντι συνοψισε την αριστοτελική ευτυχία σε μία πρόταση: «Η πλήρης αξιοποίηση όλων των δυνάμεών σου πάνω σε γραμμές τελειότητας σε μια ζωή που σου παρέχει προοπτική».

Η δεύτερη σύγχρονη φιλοσοφική προσέγγιση της υποκειμενικής ευτυχίας είναι ο «ηδονισμός» – η ιδέα ότι η ευτυχία

ορίζεται ως το συνολικό ποσοστό της ζωής μας που περνούμε διασκεδάζοντας, βιώνοντας την ηδονή ή νιώθοντας τέρψη και έκσταση. Ο ηδονισμός έχει πανάρχαιες ρίζες. Η ινδική σχολή φιλοσοφίας που είναι γνωστή ως «Τσαρβάκα» και ιδρύθηκε τον 6ο αιώνα π.Χ. ενστερνίστηκε την άποψη ότι «η απόλαυση του παραδείσου έγκειται στην κατανάλωση εύγευστης τροφής, στη συντροφιά με νεαρές γυναίκες, στη χρήση πολυτελών ρούχων, αρωμάτων, γιρλαντών, πάστας σανδαλόξυλου. Μόνο οι ανόητοι λιώνουν με τη μεταμέλεια και τη νηστεία»². Έναν αιώνα αργότερα, ένας από τους μαθητές του Σωκράτη, ο Αρίστιππος ο Κυρηναίος από τη βόρεια Αφρική, ανέπτυξε ένα σύστημα ηθικής που ονομάστηκε «ηδονιστικός εγωισμός». Έγραψε ένα βιβλίο με τίτλο *Περί Παλαιᾶς Τρυφῆς* σχετικά με τα κατορθώματα των φιλοσόφων που αναζητούσαν την ηδονή. Ο Αρίστιππος ισχυρίστηκε ότι όλοι πρέπει να βιώνουν όσο περισσότερη ηδονή μπορούν, χωρίς να ανησυχούν για τις συνέπειες.

Ο ηδονισμός ήρθε ξανά στο προσκήνιο με τους ωφελιμιστές, αρχικά με τον Τζέρεμι Μπένθαμ (1748–1832), ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η σωστή βάση των ηθικών αποφάσεων και πράξεων ήταν ό,τι οδηγούσε στη μεγαλύτερη κατά το δυνατόν ωφέλεια για τον μεγαλύτερο κατά το δυνατόν αριθμό ατόμων. Ο Μπένθαμ πίστευε ότι αυτή η αρχή μπορούσε να βοηθήσει στη δημιουργία νόμων. Στο μανιφέστο του, το 1789, *Εισαγωγή στις Αρχές της Ηθικής και της Νομοθεσίας*, ανέπτυξε έναν αλγόριθμο ποσοτικού ηδονισμού για να μετρήσει το συνολικό πηλίκο της ηδονής που παρήγε οποιαδήποτε δεδομένη πράξη. Ο αλγόριθμος συχνά αποκαλείται «ηδονιστικός λογισμός». Ο Μπένθαμ ανέλυσε τις μεταβλητές: Πόσο έντονη είναι η ηδονή; Πόσο θα διαρκέσει; Είναι αναπόφευκτη ή μόνο ένα πιθανό αποτέλεσμα της ενέργειας που σκέφτομαι να εκτελέσω; Πόσο

σύντομα θα συμβεί; Θα είναι παραγωγική ώστε να οδηγήσει σε περαιτέρω ηδονή; Θα μου εγγυηθεί ότι δεν θα υπάρξουν επώδυνες συνέπειες; Πόσοι άνθρωποι θα τη βιώσουν;

Ο Μπένθαμ ενδιαφερόταν για τη συνολική ποσότητα και όχι για τον τύπο της ηδονής. Για την ποσότητα και όχι για την ποιότητα. Αν ο ηθοποιός του κινηματογράφου Έρολ Φλιν έλεγε την αλήθεια για την ψυχική εμπειρία του λίγο πριν πεθάνει –«Διασκέδασα όσο δεν πάει στη ζωή μου και απόλαυσα κάθε λεπτό της», όπως φέρεται να λέει– τότε, σύμφωνα με τον ποσοτικό ηδονιστή, υπήρξε όντως ένας πολύ ευτυχισμένος άνθρωπος.

Αλλά τι εννοούσε ο Έρολ Φλιν με τις λέξεις «διασκέδασα» και «απόλαυσα»; Για τον μαθητή του Μπένθαμ, Τζον Σπιούαρτ Μιλ, ο «ποσοτικός ηδονισμός» δεν έκανε διάκριση μεταξύ της ανθρώπινης ευτυχίας και εκείνης των γουρουνιών, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται από αδιάκοπες σωματικές ηδονές. Έτσι ο Μιλ εισήγαγε την ιδέα ότι υπάρχουν διαφορετικά επίπεδα και τύποι ηδονής. Οι σωματικές ηδονές που έχουμε κοινές με τα ζώα, όπως η ηδονή του φαγητού ή του σεξ, είναι «κατώτερες» ηδονές. Οι ψυχικές ηδονές, όπως εκείνες που επιτυγχάνουμε με τις τέχνες, την πνευματική συζήτηση ή την καλή συμπεριφορά, είναι «υψηλότερες» και πιο πολύτιμες. Αυτή η εκδοχή ηδονιστικής φιλοσοφικής θεωρίας συνήθως αποκαλείται «συνετός ηδονισμός» ή «ποιοτικός ηδονισμός».

Λίγοι φιλόσοφοι του 21ου αιώνα είναι υπέρμαχοι των ηδονιστικών προσεγγίσεων με στόχο την κατάκτηση της υποκειμενικής ευτυχίας. Η θεωρία δέχτηκε έντονη κριτική το 1974, όταν ο καθηγητής του Χάρβαρντ Ρόμπερτ Νόζικ εξέδωσε το βιβλίο *Αναρχία, Κράτος και Ουτοπία*, όπου οραματίστηκε μια μηχανή ικανή να παρέχει στους ανθρώπους συνεχείς ευχάριστες εμπειρίες σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Οι άνθρωποι αυτοί δεν

θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν αυτές τις εμπειρίες του μηχανικού εξομοιωτή από την «αληθινή ζωή». Θα επέλεγε κανείς να αγκιστρωθεί στο μπάνημα; Όχι. Επιθυμούμε την πραγματικότητα. Κατά συνέπεια, λογικά οι άνθρωποι δεν θεωρούν τις ευχάριστες αισθήσεις ως τους αποκλειστικούς καθοριστικούς παράγοντες της συνολικής υποκειμενικής ευτυχίας.

Ο Νόζικ τα έγραφε αυτά λίγο πριν ανατείλει η εποχή της μαζικής κατοχής υπολογιστών και της ιδέας της εικονικής πραγματικότητας. Το πείραμα της σκέψης που έκανε εξήγησε τη λαϊκή φαντασία και συνδέθηκε με τη μηχανή «Οργάσματρον» στην ταινία του Γούντι Άλεν *Ο Υπναράς* (1973). Ίσως κάποτε έρθει μια μέρα που οι περισσότεροι άνθρωποι θα προτιμούν τη βεβαιότητα που παρέχει η ατέρμονη εξομίωση της ηδονής έναντι της ζωντανής εμπειρίας που εγκυμονεί κινδύνους, αλλά η μέρα αυτή δεν έχει ξημερώσει ακόμα. Θέλουμε να είμαστε ευτυχισμένοι και μάλλον πιστεύουμε ότι η ευτυχία έγκειται σε κάτι παραπάνω από τις ευχάριστες εμπειρίες. Απαιτεί να κάνουμε κάτι πιο σταθερό, πιο μεστό νοήματος ή πιο εποικοδομητικό. Αυτό το κάτι ήταν εκείνο που, πριν από πολλά χρόνια στην κλασική Ελλάδα, ενδιέφερε τον Αριστοτέλη. Θεωρούσε ότι η ευτυχία είναι μια ψυχολογική κατάσταση, μια αίσθηση πραγμάτωσης και ικανοποίησης σχετικά με τη συμπεριφορά, τις αλληλεπιδράσεις και την εξέλιξη της ζωής μας. Αυτό υποδηλώνει ότι δραστηριοποιούμαστε κάπως και ότι επιδιώκουμε κάποιους στόχους. Η άποψη αυτή, και όχι η άποψη της θετικής διάθεσης ή του ηδονισμού, είναι η τρίτη σύγχρονη φιλοσοφική προσέγγιση της υποκειμενικής ευτυχίας. Είναι μια φιλοσοφική προσέγγιση που βασίζεται στην ανάλυση και την τροποποίηση των φιλοδοξιών, της συμπεριφοράς και του τρόπου με τον οποίο ανταποκρινόμαστε στον κόσμο. Και πηγάζει απευθείας από τον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι αν εκπαιδεύσεις τον εαυτό σου να είναι καλός, ασκώντας τις αρετές σου και ελέγχοντας τα ελαττώματά σου, θα ανακαλύψεις ότι η ευτυχής ψυχική διάθεση προέρχεται από το να κάνεις το σωστό σε τακτική βάση. Αν ξεκινήσεις σκόπιμα να χαμογελάς πρόθυμα κάθε φορά που σε πλησιάζει το παιδί σου, αρχίζεις να το κάνεις υποσυνείδητα. Μερικοί φιλόσοφοι αμφισβητούν κατά πόσο ένας ενάρετος τρόπος ζωής είναι προτιμότερος από τον αντίθετό του. Αλλά τελευταία «η ηθική της αρετής» έχει αποκατασταθεί στους φιλοσοφικούς κύκλους και έχει γίνει αποδεκτή ως ευεργετική. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε όλες τις αρετές ως μέρος μιας ενιαίας δέσμης, αλλά οι νεότεροι στοχαστές έτειναν να τις διαχωρίζουν σε κατηγορίες. Ο Τζέιμς Γουάλας, στο έργο του *Virtues and Vices (Αρετές και Ελαττώματα, 1978)*, περιγράφει τρεις διαφορετικές ομάδες: αρετές αυτοπειθαρχίας, όπως το θάρρος και η υπομονή· αρετές ευσυνειδησίας, όπως η τιμιότητα και η δικαιοσύνη· και αρετές που συνεπάγονται καλοσύνη προς τους άλλους, όπως η ευγένεια και η ευσπλαχνία. Οι δύο πρώτες κατηγορίες αρετών μπορούν να επηρεάσουν θετικά την επιτυχία των ατομικών σχεδίων αλλά και ολόκληρης της κοινότητας. Οι αρετές της καλοσύνης είναι λιγότερο ευδιάκριτες αλλά μπορούν να αυξήσουν τη συμπάθεια που δείχνετε στον εαυτό σας αλλά και σε οποιονδήποτε άλλο γύρω σας. Επομένως η αρετή έχει εξωγενή οφέλη: είναι πιθανότερο να είστε ευτυχισμένοι αν οι γύρω σας είναι ευτυχισμένοι, και άρα είναι προς όφελος της προσωπικής φώτισής σας να είστε ενάρετοι. Αλλά ο Αριστοτέλης, καθώς και ο Σωκράτης, οι στωικοί και ο βικτοριανός φιλόσοφος Τόμας Χιλ Γκριν, πίστευαν ότι είχε και άμεσα ενδογενή οφέλη. Οι αρετές που απευθύνονται προς άλλους ανθρώπους συμβάλλουν σημαντικά στη δική μας ευτυχία³.

Στα *Ἠθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης πραγματεύεται την

αίτια της ευδαιμονίας. Αν δεν είναι θεόσταλτη, λέει (και ο Αριστοτέλης δεν πίστευε ότι οι θεοί παρεμβαίνουν στις ανθρώπινες υποθέσεις), τότε έρχεται «ως αποτέλεσμα της αρετής ή κάποιας εκμάθησης ή εξάσκησης» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099b, 15)*. Τα συστατικά στοιχεία της ευτυχίας μπορούν να περιγραφούν και να αναλυθούν, όπως το αντικείμενο οποιουδήποτε άλλου κλάδου γνώσης, όπως η αστρονομία ή η βιολογία. Αλλά αυτή η διαδικασία μελέτης της ευτυχίας διαφέρει από εκείνες τις επιστήμες, γιατί έχει έναν ακριβή στόχο, την κατάκτηση της ευτυχίας, και αυτό την κάνει να προσομοιάζει στην ιατρική ή στην πολιτική θεωρία.

Επιπλέον, λέει ο Αριστοτέλης, η ευτυχία θα μπορούσε εν δυνάμει να εξαπλωθεί, «διότι είναι δυνατόν να υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους που δεν είναι ανίκανοι να φτάσουν στην αρετή με τη βοήθεια κάποιας εκμάθησης και επιμέλειας» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099b, 20). Ο Αριστοτέλης γνωρίζει ότι η ικανότητα για καλοσύνη μπορεί να φθαρεί από συγκεκριμένες καταστάσεις και γεγονότα της ζωής. Αλλά για την πλειονότητα των ανθρώπων, η ευτυχία είναι όντως εφικτή αν αποφασίσουν να αφοσιωθούν στη δημιουργία της. Όλοι σχεδόν μπορούν να *αποφασίσουν* να σκεφτούν τον εαυτό τους ευτυχισμένο. Δεν είναι κάτι που αφορά μια ελάχιστη μειονότητα ανθρώπων με πτυχίο φιλοσοφίας.

Το «σχεδόν» είναι η λέξη κλειδί εδώ, φυσικά. Ο Αριστοτέλης δεν παρέχει ένα μαγικό ραβδί για να σβήσουμε ό,τι απειλεί την ευτυχία μας. Όντως υπάρχουν κάποια προσόντα που αφορούν τη γενική ικανότητά μας να αναζητούμε την ευτυχία.

* Αριστοτέλης, *Άπαντα*, Τόμος Ζ, *Ηθικά Νικομάχεια* Α-Δ, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993 (ΣτΜ).

Ο Αριστοτέλης παραδέχεται ότι υπάρχουν κάποια είδη πλεονεκτημάτων που είτε τα έχουμε είτε όχι. Αν έχουμε την ατυχία να έχουμε γεννηθεί σε πολύ χαμηλή κοινωνικο-οικονομική βαθμίδα ή αν δεν έχουμε παιδιά ή άλλους συγγενείς ή έναν αγαπημένο, ή αν είμαστε εξαιρετικά άσχημοι, οι συνθήκες της ζωής μας, που είναι αναπόφευκτες, όπως το θέτει, «κκληδώνουν» την ευδαιμονία. Είναι πιο δύσκολο να κατακτήσουμε την ευτυχία. Αλλά όχι αδύνατον. Δεν χρειαζόμαστε υλικά αποκτήματα ή σωματική δύναμη ή ομορφιά για να αρχίσουμε να ασκούμε τον νου μας συντροφιά με τον Αριστοτέλη, γιατί υποστηρίζει έναν τρόπο ζωής που αφορά μάλλον μια ηθική και ψυχολογική τελειότητα και όχι έναν τρόπο ζωής βασισμένο στα υλικά αποκτήματα ή στο σωματικό μεγαλείο. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, υπάρχουν και πιο δύσκολα εμπόδια: το να έχουμε παιδιά ή φίλους απόλυτα διεφθαρμένους είναι ένα τέτοιο εμπόδιο. Ένα άλλο –που ο Αριστοτέλης αναφέρει τελευταίο και σε άλλο σημείο υπονοεί ότι είναι το πιο δύσκολο πρόβλημα που μπορεί ποτέ να αντιμετωπίσει ένας άνθρωπος– είναι η απώλεια των καλών φίλων, στους οποίους έχουμε επενδύσει τις προσπάθειές μας, και ιδιαίτερα των παιδιών, λόγω θανάτου.

Ωστόσο, δυνάμει, ακόμα και οι άνθρωποι που είναι ελάχιστα προικισμένοι από τη φύση ή που έχουν βιώσει φριχτές απώλειες μπορούν να ζήσουν μια καλή ζωή, βαδίζοντας στο μονοπάτι της αρετής. «Αυτού του είδους η φιλοσοφία, που όλοι μπορούν να ασκήσουν, είναι διαφορετική από την πλειονότητα των άλλων τύπων φιλοσοφίας», εξηγεί ο Αριστοτέλης, διότι έχει έναν από στόχο στην αληθινή, καθημερινή ζωή: η ηθική, προσθέτει, σε αντίθεση με τους άλλους φιλοσοφικούς κλάδους, έχει πρακτικό στόχο, «διότι δεν κάνουμε αυτή την έρευνα με σκοπό να μάθουμε τι είναι αρετή, αλλά για να γίνουμε ενάρετοι,

αφού χωρίς αυτό το τελευταίο δεν θα προέκυπτε κανένα όφελος από την έρευνα αυτή» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103b, 27). Πράγματι, ο μόνος τρόπος να είμαστε καλοί άνθρωποι είναι να κάνουμε καλές πράξεις. Πρέπει να φερόμαστε στους ανθρώπους με δικαιοσύνη και μάλιστα κατ' επανάληψη. Πρέπει να προθυμοποιούμαστε με χαρά να μοιραζόμαστε εξίσου τη φροντίδα του παιδιού με τον άλλο γονέα το Σαββατοκύριακο και πάντα να καταβάλλουμε στην οικιακή βοηθό όλη την αμοιβή της ακόμα κι αν ακυρώσουμε το ραντεβού. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι πολλοί άνθρωποι φαντάζονται πως αρκεί να μιλούν για την καλή συμπεριφορά: «Αλλά καταφεύγοντας στη θεωρητική εξέταση νομίζουν ότι επιδίδονται στη φιλοσοφία κι ότι με αυτόν τον τρόπο θα γίνουν σπουδαίοι». Συγκρίνει αυτούς τους ανθρώπους με «τους ασθενείς που ακούν με προσοχή τους γιατρούς αλλά δεν εφαρμόζουν καμία εντολή» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1105b, 15).

Σκέφτομαι με τον αριστοτελικό τρόπο σημαίνει ότι κατανοώ την ανθρώπινη φύση ώστε να ζήσω με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Σημαίνει ότι η φύση, και όχι μια έννοια πέρα από τη φύση –όπως ο θεός ή οι θεοί– είναι το θεμέλιο της ανάλυσης των σχέσεων και των αποφάσεών μου. Αυτή ήταν η μοναδική σπουδαιότερη διαφορά ανάμεσα στον Αριστοτέλη και τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα, που πίστευε ότι οι άνθρωποι έπρεπε να βρουν απαντήσεις στα προβλήματα της ύπαρξης σε έναν αόρατο κόσμο από μη απτές ιδέες ή αρχέτυπες μορφές πέρα από τον υλικό κόσμο τον οποίο αντιλαμβάνονται με την όραση. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης εστίασε στα εντυπωσιακά φαινόμενα του αντιληπτού «εδώ και τώρα», όπως έγραψε ο ποιητής και κλασικιστής Λούις Μακνίς στο *Autumn Journal* (*Φθινοπωρινή Εφημερίδα*), ωδή 12:

Ο Αριστοτέλης ήταν καλύτερος γιατί παρακολούθησε το έντομο να αναπαράγεται, τον φυσικό κόσμο να αναπτύσσεται, υπογραμμίζοντας τη λειτουργία, διαλύοντας τη Μορφή αυτή καθαυτήν, παίρνοντας το άλογο από το ράφι και αφήνοντάς το να καλπάσει.

Ο Αριστοτέλης τοποθέτησε την ανθρώπινη εμπειρία στο επίκεντρο ολόκληρης της σκέψης του. Ο Τόμας Μουρ, ο Φράνσις Μπέικον, ο Δαρβίνος, ο Καρλ Μαρξ και ο Τζέιμς Τζόις, όλοι τους τον θαύμαζαν βαθιά γι' αυτό. Οι σύγχρονοι φιλόσοφοι, συμπεριλαμβανομένων κάποιων εξαιρετικών γυναικών που γεννήθηκαν τον 20ό αιώνα –οι Χάνα Άρεντ, Φιλίπα Φουτ, Μάρτα Νούσμπουμ, Σάρα Μπρόντι και Σάρλοτ Γουίτ– έγραψαν σπουδαίες πραγματείες βαθιά επηρεασμένες από τον Αριστοτέλη ή αφιερωμένες σ' εκείνον.

Ο Αριστοτέλης επιμένει ότι η δημιουργία ευτυχίας δεν αφορά τη φανατική επιβολή ανώτερων κανόνων και αρχών, αλλά την επαφή με τον ιστό της ζωής σε κάθε κατάσταση, με κάθε άλογο που καλπάζει, καθώς γνωρίζουμε την ιδιαιτερότητά της. Υπάρχουν γενικοί οδηγοί όπως στην ιατρική ή τη ναυσιπλοΐα, ο γιατρός ή ο πλοίαρχος θα είναι εφοδιασμένοι με γνώση συγκεκριμένων αρχών, αλλά κάθε ασθενής και κάθε ταξίδι θα παρουσιάζει ελαφρώς διαφορετικά προβλήματα, τα οποία θα απαιτούν διαφορετικές λύσεις.

Στη ζωή σας, ως ηθικός παράγοντας «πρέπει να λάβετε υπόψη τι αρμόζει στις συνθήκες κάθε περίπτωσης». Κάποια Σαββατοκύριακα θα χρειαστεί να φροντίσετε τα παιδιά αποκλειστικά εσείς και κάποια άλλα να μην ασχοληθείτε καθόλου.

Δεν έχει να κάνει μόνο με τις διαφορές από περίσταση σε περίσταση: κάθε άτομο είναι διαφορετικό και το να είμαστε καλοί άνθρωποι στις καθημερινές πράξεις μας θα ποικίλλει από άτομο σε άτομο. Ο Αριστοτέλης εδώ κάνει έναν παραλληλισμό με κάποιους αθλητές που χρειάζονται μεγαλύτερες μερίδες φαγητού από τους άλλους. Μνημονεύει τον Μίλωνα από τον Κρότωνα, τον πιο σπουδαίο πρωταθλητή πάλης που έβγαλε ποτέ η Ελλάδα, ως παράδειγμα ανθρώπου που τρώει πολύ. Ο καθένας μας χρειάζεται να αποκτήσει αυτογνωσία και να αποφασίσει τι είδους ηθική τροφή χρειαζόμαστε για να συντηρήσουμε τον εαυτό μας. Είναι άραγε να προσφέρουμε βοήθεια, να αφήσουμε τις μνησικακίες, να μάθουμε να ζητάμε συγγνώμη ή κάτι τελείως διαφορετικό;

Δεν νομίζω ότι είμαι ιδιαίτερα άξια ή καλή. Αγωνίζομαι ενάντια σε κάποια δυσάρεστα στοιχεία του χαρακτήρα μου. Αφού διάβασα ό,τι γράφει ο Αριστοτέλης σχετικά με τις αρετές και τα ελαττώματα, πιστεύω ότι τα δικά μου ελαττώματα είναι τα εξής: ανυπομονησία, απερισκεψία, υπερβολική αθυροστομία, ακραίες συναισθηματικές αντιδράσεις και εκδικητικότητα. Αλλά η ιδέα του Αριστοτέλη για τον ιδανικό μέσο όρο μεταξύ των άκρων, τον οποίο αποκαλούμε «χρυσή τομή», εξηγεί ότι όλα αυτά είναι αποδεκτά αν τηρείται το μέτρο – όσοι δεν είναι ποτέ ανυπόμονοι δεν ολοκληρώνουν τίποτα, όσοι δεν παίρνουν ρίσκα ζουν περιορισμένη ζωή, όσοι αποφεύγουν την αλήθεια και δεν εκφράζουν καθόλου τον πόνο ή τη χαρά βιώνουν ψυχολογική και συναισθηματική στέρηση ή απώλεια, και όσοι δεν έχουν καμία απολύτως επιθυμία να λογαριαστούν με όσους τους έβλαψαν είτε τρέφουν αυταπάτες είτε έχουν σε πολύ χαμηλή εκτίμηση την προσωπική αξία τους.

Το κακό αφθονεί στον κόσμο. Όλοι γνωρίζουμε προσωπικά

ή έχουμε ακούσει για ανθρώπους και ομάδες που όντως φαίνονται εθισμένοι, ή τουλάχιστον συνηθισμένοι, να διαπράττουν κακές πράξεις και να βλάπτουν τους άλλους. Αλλά οι περισσότεροι από εμάς παραμένουμε αρκετά πεπεισμένοι ότι ένα σημαντικό ποσοστό ανθρώπων, αν τους δοθούν επαρκείς βασικοί πόροι ώστε να μην αναγκάζονται να συμπεριφέρονται εγωιστικά για να επιβιώσουν, απολαμβάνουν να είναι καλοπροαίρετοι και κοινωνικοί. Νιώθουν καλά όταν βοηθούν άλλους ανθρώπους. Η συνεργατική ζωή μαζί με άλλους ανθρώπους, σε οικογένειες και κοινότητες, φαίνεται ότι αποτελεί *φυσική* επιθυμία και κατάσταση του ανθρώπου. Τα χαρακτηριστικά ενός στοχαστή της αριστοτελικής σκέψης είναι να ζει σε αυτές τις κοινωνικές ομάδες, να σκέφτεται λογικά, να κάνει ηθικές επιλογές, να χρησιμοποιεί την υγιή ευχαρίστηση ως οδηγό για το τι είναι καλό και να προωθεί την ευτυχία για τον εαυτό του και τους άλλους.

Άλλα αρχαία φιλοσοφικά συστήματα βρήκαν οπαδούς στη σύγχρονη εποχή, ειδικά ο στωικισμός του Μάρκου Αυρήλιου, του Σενέκα και του Επίκτητου. Αλλά ο στωικισμός δεν ενθαρρύνει τη χαρά της ζωής* όπως η ηθική του Αριστοτέλη. Πρόκειται για μια μάλλον απαισιόδοξη και ζοφερή κατάσταση. Απαιτεί την καταπίεση των συναισθημάτων και της σωματικής επιθυμίας. Συστήνει την παθητική αποδοχή της δυστυχίας, αντί για την ενεργητική, πρακτική ενασχόληση με τη συναρπαστική λεπτεπίλεπτη εργασία της καθημερινής ζωής και της επίλυσης προβλημάτων. Δεν αφήνει αρκετό χώρο για την ελπίδα, τον ανθρώπινο παράγοντα ή την ανθρώπινη άρνηση απέναντι στη δυστυχία. Σηπλιτεύει την ηδονή αυτή καθαυτήν. Πολύ θα

---

* Γαλλικά στο κείμενο, *joie de vivre* (ΣτΜ).

θέλαμε να συμφωνήσουμε με τον Κικέρωνα, που ρώτησε: «Τι είπατε; Αν μπορεί ένας στωικός να προκαλέσει ενθουσιασμό; Μάλλον θα έσπευδε να καταπνίξει οποιονδήποτε ενθουσιασμό ακόμα κι αν συναντούσε κάποιον άνθρωπο γεμάτο ζήλο».

Ο Αριστοτέλης έγραψε για ανθρώπους που ασχολούνται ενεργητικά με τις κοινότητες όπου ζουν. Οι επικούρειοι ενθάρρυναν τους ανθρώπους να απαρνηθούν την εξουσία, τη φήμη και την υλική περιουσία, και να ζήσουν μια ζωή κατά το δυνατόν ελεύθερη από εμπόδια. Οι σκεπτικοί, αν και συμφωνούσαν με την πεποίθηση των αριστοτελικών ότι πρέπει να θέτουμε υπό αμφισβήτηση κάθε παραδοχή, ήταν βέβαιοι πως η αληθινή γνώση είναι αδύνατη και ισχυρίζονταν ότι ο καθορισμός γενικών αρχών για μια εποικοδομητική ζωή, βιωμένη από κοινού, ήταν αδύνατος. Οι κυνικοί συμφώνησαν με τον Αριστοτέλη ως προς την άποψη ότι οι άνθρωποι ήταν προηγμένα ζώα και ότι σκοπός της ζωής ήταν η ευτυχία, η οποία μπορεί να αποκτηθεί μέσω της λογικής. Αλλά η πορεία που συνιστούσαν ήταν πιο αντισυμβατική: η ευτυχία μπορούσε να αποκτηθεί μέσω του ασκητισμού, αποκηρύσσοντας την οικογενειακή ζωή, τα υλικά αποκτήματα και τη φιλοδοξία για κοινωνικές ανταμοιβές όπως η φήμη, η εξουσία και ο πλούτος. Ο πιο γνωστός κυνικός, ο Διογένης (μεγαλύτερος του Αριστοτέλη και πολύ γνωστός στην Ακαδημία του Πλάτωνα), ζούσε ημίγυμνος στο ύπαιθρο. Δεν απέκτησε ποτέ σύζυγο ή σπιτικό και απαρνήθηκε κάθε συμμετοχή στην κοινωνία. Πολλοί από εμάς ποθούμε έναν πιο απλό κόσμο, αλλά λίγοι θέλουν να καταργήσουν την οικογένεια και το κράτος και να γίνουν απομονωμένοι άστεγοι.

Αν και ο ίδιος ο Αριστοτέλης δεν ήταν θρήσκος με οποιονδήποτε συμβατικό τρόπο, ζούσε σε έναν πολιτισμό με μια θρησκεία την οποία κανείς δεν ακολουθεί σήμερα και υπήρξε

εκατοντάδες χρόνια πριν κάνουν την εμφάνισή τους ο χριστιανισμός και ο ισλαμισμός. Αυτό σημαίνει ότι η σκέψη του δεν συγγενεύει με οποιαδήποτε σύγχρονα πολιτικά ή ιδεολογικά στρατόπεδα. Πράγματι, με την πάροδο των αιώνων ενέπνευσε φιλοσόφους τόσο από χριστιανικά όσο και από εβραϊκά και μουσουλμανικά περιβάλλοντα, και πιο πρόσφατα ινδουιστές, βουδιστές και κομφουκιανιστές. Ο Αριστοτέλης δεν αποτελεί αποκλειστικό κτήμα καμίας σύγχρονης πνευματικής ή πολιτιστικής παράδοσης. Βιώνουμε μια ανακούφιση όταν διαλεγόμαστε με έναν ανθρώπινο νου από τόσο παλιά, γιατί συνειδητοποιούμε πόσο λίγο έχει αλλάξει η ανθρώπινη κατάσταση, παρά την υποτιθέμενη τεχνολογική πρόοδό μας. Μας κάνει να νιώθουμε μέλη μιας διαχρονικής ανθρώπινης λέσχης και ότι υποστηριζόμαστε με έναν τρόπο που κατορθώνει να υπερβαίνει την ανθρώπινη θνητότητα και τον χρόνο. Κάποιοι φιλόσοφοι μετά τον Χιουμ και τον Καντ αμφισβήτησαν την ιδέα ότι η ανθρώπινη φύση είναι χρήσιμη στην ηθική, γιατί ο άνθρωπος πολιτισμός έχει διαφοροποιηθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό και οι άνθρωποι, ακόμα και μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας, έχουν διαφορετική ιδιοσυγκρασία. Αλλά ο Αριστοτέλης περιγράφει ένα εκπληκτικά διαχρονικό σύνολο ηθικών προβλημάτων του ανθρώπου. Όταν χρησιμοποιεί την αντωνυμία «εμείς», συχνά εννοεί ολόκληρη την ανθρωπότητα ως συλλογικότητα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Σε ένα από τα πιο σημαντικά χωρία στα *Μεταφυσικά*, ασκεί κριτική στις μυθικές, μη επιστημονικές καταγραφές της δημιουργίας του σύμπαντος από τους αρχαιότερους Έλληνες ποιητές όπως ο Ησίοδος. Λέει ότι ο Ησίοδος και οι άλλοι κοσμολόγοι «δεν λογαριάζουν εμάς. Γιατί τις πρώτες αρχές τις ονοματίζουν θεούς ή δημιουργήματα των θεών και λένε πως όσα όντα δεν γεύτηκαν νέκταρ ή

αμβροσία έγιναν θνητά». Αντί να σκεφτούν «εμάς», το ανθρώπινο είδος, οι πρώτοι κοσμολόγοι είχαν σκεφτεί «εκείνους», τις προνομιούχες θεότητες, για τις οποίες «εμείς» ήμαστε απλώς μια μεταγενέστερη προσθήκη.

Όταν διαβάζουμε πώς περιγράφει ο Αριστοτέλης τους ανθρώπους που είναι αδίστακτοι με τα χρήματα ή ευέξαπτοι, βλέπουμε πολύ οικείους τύπους ανθρώπων που συμπεριφέρονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο σήμερα. Επίσης, ο ίδιος αποτελεί καλό πρότυπο για τους ανθρώπους σχεδόν σε κάθε στιγμή της ζωής τους. Όχι μόνο ήταν επιτυχημένος στη ζωή του, στην οικογένεια και στις φιλίες, αλλά επιπλέον κατάφερε να επιβιώσει στα πιο ταραχώδη πολιτικά γεγονότα και, έπειτα από μισό αιώνα, να πραγματοποιήσει την προσωπική φιλοδοξία του και να ιδρύσει ένα ανεξάρτητο πανεπιστήμιο καταγράφοντας τις περισσότερες ιδέες του.

*

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε σε μια οικογένεια γιατρών στα Στάγειρα, μια ανεξάρτητη ελληνική πόλη-κράτος, το 384 π.Χ. Τα αρχαία Στάγειρα ήταν μια πόλη κουρνιασμένη ανάμεσα σε δυο βουνοκορφές στη βραχώδη χερσόνησο της Χαλκιδικής. Ο πατέρας του, ο Νικόμαχος, ήταν γιατρός και φαίνεται ότι ήταν άριστος στο επάγγελμά του: είχε προσληφθεί ως προσωπικός γιατρός από τον τότε βασιλιά της Μακεδονίας, Αμύντα Γ'. Αλλά η παιδική ηλικία του Αριστοτέλη δεν ήταν γαλήνια. Ο πατέρας και η μητέρα του πέθαναν όταν εκείνος ήταν δεκατριών ετών περίπου, στο πλαίσιο μιας κλιμακούμενης στρατιωτικής διαμάχης στον ελληνόφωνο κόσμο. Ο ίδιος κατάφερε να σταθεί με ηθικό τρόπο σε μια εποχή και σε έναν τόπο όπου τα πρότυπα ηθικής συμπεριφοράς ήταν συχνά τραγικά

χαμπλά. Μετέτρεψε το πρόβλημα σε ευκαιρία και αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στην επεξεργασία των ευρημάτων του. Κάποιος με το όνομα Πρόξενος, που είχε παντρευτεί την αδελφή του Αριστοτέλη, πήρε το αγόρι στην οικογένειά του και ανέλαβε την εκπαίδευσή του.

Στα δεκαεπτά χρόνια του ο Αριστοτέλης μετέβη στην Αθήνα και γράφτηκε στην Ακαδημία του Πλάτωνα. Δύο δεκαετίες αργότερα, όταν πέθανε ο Πλάτων, αποδέχτηκε την πρόσκληση του Ερμιά, τυράννου ενός βασιλείου που περιλάμβανε δύο πόλεις στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, τον Αταρνέα και την Άσσο. Αργότερα ο Αριστοτέλης επισφράγισε τη μεταξύ τους φιλία παίρνοντας ως γυναίκα του την κόρη του Ερμιά Πυθιάδα. Γύρω στα σαράντα του ο Αριστοτέλης κατέπλευσε στο νησί της Λέσβου, όπου ερεύνησε την άγρια φύση θέτοντας έτσι τα θεμέλια για την επιστήμη της ζωολογίας. Αλλά όλα άλλαξαν το 343 π.Χ., όταν τον προσέλαβε ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Β΄ για να διδάξει τον νεαρό γιο του Αλέξανδρο, ο οποίος στη συνέχεια έγινε γνωστός ως Αλέξανδρος ο Μέγας. Ο Φίλιππος φρόντισε να οικοδομηθεί μια σχολή για τον Αριστοτέλη σε ένα νυμφαίο –δηλαδή κοντά σε φυσική πηγή νερού– στην υπέροχη καταπράσινη κοιλάδα της Μίεζας, περίπου πενήντα χιλιόμετρα νότια της μακεδονικής πρωτεύουσας στην Πέλλα. Η διεθνής πολιτική κατάσταση έγινε εκρηκτική καθώς ο Φίλιππος επέκτεινε τη Μακεδονική Αυτοκρατορία, και ο Αριστοτέλης κατά την περίοδο 338-336 π.Χ., όταν δολοφονήθηκε ο Φίλιππος και τον διαδέχτηκε ο Αλέξανδρος, πρέπει να διέμεινε διατηρώντας χαμπιούς τόνους στην Ήπειρο και την Ιλλυρία (δυτικά Βαλκάνια).

Περίπου στα πενήντα χρόνια του πια ο Αριστοτέλης άδραξε την ευκαιρία. Δεν συνόδευσε τον Αλέξανδρο στην εκστρατεία του στην Ανατολή, παρόλο που υποτίθεται ότι αυτό συνέβη

στην επική ταινία *Μέγας Αλέξανδρος* (1956) του Ρόμπερτ Ρόσεν με πρωταγωνιστή τον Ρίτσαρντ Μπάρτον. Δεν ήταν πια νέος και από την εφηβεία του τελούσε υπό τις διαταγές και τα κελεύσματα άλλων – είτε του Πλάτωνα ως επικεφαλής της Ακαδημίας είτε των πλούσιων προστατών του, Ερμία και Φιλίππου. Είχε έρθει η ώρα του. Πήγε στην Αθήνα και ίδρυσε το Λύκειο, το πρώτο ανώτατο ίδρυμα έρευνας και διδασκαλίας στον κόσμο. Αν και έγραφε και στοχαζόταν από την εφηβεία του, οι περισσότεροι ερευνητές πιστεύουν ότι μόνο στη χρυσή δωδεκαετία της ώριμης φάσης του ως επικεφαλής του Λυκείου έγραψε τις πραγματείες που σώζονται, μαζί με άλλες –τουλάχιστον 130– που δεν σώζονται. Στα χαμένα έργα συμπεριλαμβάνεται δυστυχώς το δεύτερο βιβλίο της *Ποιητικής* του. (Η μεγάλη απώλεια για τον παγκόσμιο πολιτισμό παρουσιάστηκε με τον καλύτερο τρόπο στη μεσαιωνική ιστορία μυστηρίου του Ουμπέρτο Έκο *Το Όνομα του Ρόδου*, που εκδόθηκε το 1980 και γυρίστηκε σε ταινία με πρωταγωνιστή τον Σον Κόνερι το 1986. Στην κορύφωση τόσο του βιβλίου όσο και της ταινίας, το τελευταίο σωζόμενο χειρόγραφο αντίγραφο των σκέψεων του Αριστοτέλη σχετικά με την κωμωδία καταστρέφεται σε μια πυρκαγιά που άναψε ένας μοναχός ο οποίος πίστευε ότι το γέλιο, σε όλες τις μορφές του, είναι αμαρτία. Η συγκεκριμένη ιδέα του Έκο μπορεί να αντανakλά τον αληθινό λόγο για τον οποίο αυτό το πολύτιμο έργο δεν έφτασε στον σύγχρονο κόσμο· οποιαδήποτε γραπτά σχετικά με το κωμικό θέατρο ήταν λιγότερο πιθανόν να αντιγράφηκαν στα μεσαιωνικά χριστιανικά μοναστήρια, σε αντίθεση με όσα αφορούσαν τη λογική και την ηθική φιλοσοφία, για παράδειγμα.)

Αν και συχνά χαρακτηρίζεται ως συγγραφέας αυστηρός, αδιάλλακτος και δύσκολος, υπάρχουν δεκάδες στιγμές στα σωζόμενα έργα του Αριστοτέλη που ζωντανεύουν άζαφνα με τρόπο συναρπαστικό. Έχει χιούμορ και παρατηρεί τα κουσούρια του ανθρώπου με αληθινά σπινθηροβόλο βλέμμα. Για παράδειγμα, σε μια γιορτή όπου έπινε μαζί με φιλοσόφους συνάντησε έναν άντρα που επαναλάμβανε με κωμικό τρόπο τα αποφθέγματα του Εμπειδοκλή – ενός από τους πιο σκοτεινούς Έλληνες στοχαστές, που εξέφρασε τις απόψεις του με τη μορφή μακροσκελών ποιημάτων σε δακτυλικό εξάμετρο. Ο Αριστοτέλης γνώριζε πολλούς ποιητές προσωπικά και διαπίστωσε ότι έτειναν να έχουν μια εμμονή με τις δικές τους λογοτεχνικές δημιουργίες, «λατρεύοντάς τες όπως οι γονείς τα παιδιά τους». Αγαπούσε τα ανέκδοτα που περιέγραφαν την άδολη ανθρώπινη εκκεντρικότητα: για παράδειγμα, την ιστορία ενός άντρα από το Βυζάντιο που έγινε ειδήμονας μετεωρολόγος παρατηρώντας τις προς βορρά ή προς νότο διαδρομές των οικόσιτων σκαντζόχοιρών του ή του μέθυσου από τις Συρακούσες ο οποίος διατηρούσε ζεστά τα αβγά που έκαναν οι κότες του με το να κάθεται πάνω τους και να γλεντάει με ατελείωτες ποσότητες κρασιού.

Ο Αριστοτέλης ενδιαφερόταν για τη σχέση με το σώμα του. Πίστευε ακράδαντα ότι το σεξ, η τροφή και το κρασί, όταν τα απολαμβάνουμε με εποικοδομητικό τρόπο με ανθρώπους που αγαπάμε, προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την ευτυχία. Τον γοήτευε η αίσθηση της γεύσης, με το φαγητό και τη μαγειρική: γνώριζε τι καλλιεργούσαν οι άνθρωποι στον κήπο τους για να καταναλώσουν. Απολάμβανε τη μάλαξη του σώματος κι ένα ζεστό μπάνιο στο γυμνάσιο. Οι γνώσεις του για τη μουσική, ακόμα και για τις πρακτικές μάθησης, υποδηλώνουν ότι η μουσική αντιπροσώπευε σημαντική πτυχή της ζωής του. Ο συχνά

μετρημένος τόνος του απουσιάζει τελείως όταν κάνει λόγο για τις ανυπότακτες αλλά ανεύθυνες γυναίκες της Σπάρτης, υποδλώνοντας ότι είχε βιώσει μια δύσκολη σχέση με μία από αυτές. Ήταν πατέρας και θείος και περιέγραψε τον τύπο των δώρων που προσφέρουν οι άνθρωποι στα παιδιά – ένα τόπι ή ένα ατομικό φιαλίδιο με λάδι, για παράδειγμα.

Όσοι οι πραγματείες, οι οποίες είναι βασισμένες στην προσωπική έρευνά του και στις σημειώσεις που χρησιμοποιούσε κατά τη διδασκαλία των φοιτητών του, συχνά είναι πυκνογραμμμένες και κουραστικές, ακόμα και στις πιο ενημερωμένες και συμπαθητικές μεταφράσεις. Αλλά παρέδωσε πολλές σκέψεις σχετικά με τη διαφορά στον τρόπο με τον οποίο ένας φιλόσοφος ή ένας επιστήμονας πρέπει να απευθύνεται στο ευρύ κοινό ή σε ένα ακαδημαϊκό κοινό, και ήταν πεπεισμένος για την ισότιμη αξία των δύο τύπων ομιλίας. Ο Αριστοτέλης κάθε άλλο παρά υποτιμούσε τα «εκλαϊκευμένα» έργα: άλλωστε, έγραψε πολλά τέτοια και ο ίδιος. Γνωρίζουμε ότι έγραφε και εκφωνούσε διαφορετικού τύπου διαλέξεις για τα δημόσια ακροατήρια, γνωστές στην αρχαιότητα ως «εξωτερικές» διαλέξεις (δηλαδή «απευθυνόμενες προς τα έξω» ή «δημόσιες»). Τα έργα αυτά είχαν κατά πάσα πιθανότητα τη μορφή του προσητού και ευανάγνωστου διαλόγου που είχε γίνει δημοφιλής με τον Πλάτωνα. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης εμφανίζεται ως συμμετέχων στους διαλόγους του, όπως εμφανιζόταν ο Σωκράτης στους φιλοσοφικούς διαλόγους του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα. Ο Κικέρων, που γνώριζε όλα όσα ήταν γνωστά για το λογοτεχνικό ύφος, είπε ότι οι δημόσιοι λόγοι του Αριστοτέλη ήταν γραμμένοι «σε εκλαϊκευμένο ύφος» (*populariter*) και πιθανότατα αυτούς είχε κατά νου όταν έλεγε ότι ο λόγος του Αριστοτέλη έρεε «σαν ποτάμι από χρυσό». Το πιο γνωστό από τα

εξωτερικά έργα του ήταν ο *Προτρεπτικός*. Ήταν ένα δημοφιλές κλασικό έργο φιλοσοφίας για «όλους»: ένας φιλόσοφος με το όνομα Κράτης το βρήκε μπροστά του μια μέρα «καθώς καθόταν στο εργαστήρι ενός τσαγκάρη» και το διάβασε όλο μαζί. Το κείμενο εκφράζει το πάθος του Αριστοτέλη για τη φιλοσοφία και περιγράφει αυτό που διαφοροποιεί τους ανθρώπους από τα περισσότερα ζώα: η απόλυτη εξουσία του ανθρώπινου νου. Επίσης, φέρνει τον αναγνώστη όσο πιο κοντά γίνεται σε αυτό το οποίο ο Αριστοτέλης αποκαλούσε απλώς «θεό» – αν και οι αρχαίοι Έλληνες λάτρευαν πολλούς θεούς, οι φιλόσοφοι είχαν συλλάβει μία ενιαία υψηλότερη θεία δύναμη που έθετε το σύμπαν σε κίνηση. Και τα λίγα σωζόμενα αποσπάσματα του *Προτρεπτικού* περιλαμβάνουν φράσεις που υπογραμμίζουν πόσο διασκεδαστική μπορεί να είναι αυτή. «Είναι ευχάριστο να καθίσεις και να ασχοληθείς μαζί της».

Αλλά σε κάθε προσπάθεια αναβίωσης της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ειδικά για μια γυναίκα, υπάρχει το επίμαχο ζήτημα της προκατάληψής του απέναντι στις γυναίκες και στους δούλους, καθώς ήταν ένας εύπορος ηλικιωμένος οικογενειάρχης και οικοδεσπότης. Στο πρώτο του βιβλίο των *Πολιτικῶν* υπεραιμύνηται περίτρανα της δουλείας, τουλάχιστον στην περίπτωση που οι αρχαίοι Έλληνες υποδούλωναν μη Έλληνες, και δηλώνει απερίφραστα ότι οι γυναίκες είναι εγκεφαλικά υποδεέστερες των αντρών. Δεν θα σταθώ στα (όντως απολύτως σπάνια) χωρία όπου αποκαλύπτει την εσφαλμένη άποψή του ότι οι γυναίκες ή οι μη Έλληνες δούλοι δεν έχουν γεννηθεί με τις ίδιες εγκεφαλικές δυνατότητες με τους Έλληνες άντρες⁴. Αντίθετα, θα υπογραμμίσω τη συνέπεια του Αριστοτέλη όταν υποστηρίζει πως όλες οι απόψεις πρέπει πάντα να είναι ανοιχτές προς αναθεώρηση.

Στα *Ἠθικά Νικομάχεια*, για παράδειγμα, γράφει ότι, παρόλο που η σταθερότητα είναι κατά βάση αρετή, κάποιες φορές μπορεί να αποβεί επιζήμιο να προσκολλάται κάποιος απόλυτα σε σταθερές απόψεις. Αν σου παρουσιαστούν αδιαμφισβήτητα τεκμήρια ότι η άποψή σου είναι λανθασμένη, τότε το να αλλάξεις γνώμη, κάτι που μερικοί ίσως καταδίκασαν ως ασυνέπεια, είναι ιδιαίτερα αξιόπαινο. Εξίσου συχνά ο Αριστοτέλης δείχνει πόσο βαθιά στοχαζόταν τα ηθικά παραδείγματα που περιγράφονται στην τραγωδία. Αναφέρει την υπόθεση του Νεοπόλεμου στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή. Ο Νεοπόλεμος έχει πειστεί από τον Οδυσσέα να πει ψέματα στον κουτσό Φιλοκτίτη, αλλά όταν βλέπει πόσο υποφέρει ο Φιλοκτίτης και μαθαίνει περισσότερα για την ατυχία του, αλλάζει γνώμη και αρνείται να συμμετάσχει στην εξαπάτηση. Αναθεωρεί την άποψή του. Θα ήθελα να πιστεύω ότι, αν μπορούσαμε να μιλήσουμε στον Αριστοτέλη, θα τον πείθαμε να αναθεωρήσει την άποψή του για τον γυναικείο εγκέφαλο.

Αν και θεωρεί πως οι παραδοσιακές απόψεις (*ἔνδοξα*) πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και, αν είναι απαραίτητο, να διαψεύδονται συστηματικά, ο Αριστοτέλης δεν ασχολείται ιδιαίτερα με το επιχείρημα ότι κάτι είναι καλό επειδή το έχουμε κληρονομήσει από τους προγόνους μας. Πιστεύει ότι οι πρόγονοι άνθρωποι ήταν ακριβώς όπως οι λιγότερο καλλιεργημένοι άνθρωποι των ημερών του, «ώστε είναι παράξενο που πρέπει να συμμορφωνόμαστε με τις αντιλήψεις τους». Θεωρεί ότι οι γραπτοί κώδικες νόμων μπορούν επίσης να αναθεωρούνται προς το ωφελιμότερο, «γιατί είναι αδύνατον η δομή του κράτους να μπορεί να έχει οριστεί σωστά για κάθε εποχή σε ό,τι αφορά τις λεπτομέρειές της».

Το παραδοσιακό όνομα της διδασκαλίας του Αριστοτέλη είναι Περιπατητική φιλοσοφία. Η λέξη «Περιπατητική»

προέρχεται από το ρήμα *περιπατέω*. Όπως ο δάσκαλός του Πλάτων –αλλά και πριν από αυτόν ο δάσκαλος του Πλάτωνα, ο Σωκράτης– ο Αριστοτέλης αγαπούσε να περιπατάει όσο στοχάζοταν: το ίδιο έκαναν και πολλοί σημαντικοί φιλόσοφοι έκτοτε, μεταξύ αυτών και ο Νίτσε, που επέμενε πως «μόνο οι ιδέες που αποκτώνται μέσα από τον περίπατο έχουν αξία». Αλλά οι αρχαίοι Έλληνες θα απορούσαν με τη ρομαντική φιγούρα του μοναχικού περιπλανώμενου σοφού που εξυμνήθηκε για πρώτη φορά στο έργο του Ρουσό *Οι Ονειροπολήσεις του Μοναχικού Οδοιπόρου* (1778). Προτιμούσαν να περιδιαβαίνουν με συντροφιά, αξιοποιώντας την ώθηση του ενεργητικού διασκελισμού τους προς όφελος της διανοητικής προόδου, συγχρονίζοντας τον διάλόγό τους με τον ρυθμό των βημάτων τους. Αν κρίνουμε από το μέγεθος της συμβολής του στην ανθρωπινή σκέψη και από τον αριθμό των γονιμοποιών βιβλίων που έγραψε, ο Αριστοτέλης πρέπει να διένυσε χιλιάδες χιλιόμετρα με τους μαθητές του στα βραχώδη τοπία της Ελλάδας στα εξήντα δύο χρόνια που έζησε πάνω σε αυτόν τον πλανήτη.

Στην αρχαία Ελλάδα πίστευαν ότι υπήρχε μια ιδιαίτερη σύνδεση ανάμεσα στην πνευματική έρευνα και στην ιδέα του ταξιδιού. Η σύνδεση αυτή ανάγεται σε χρόνους πολύ πριν από τον Αριστοτέλη, στο προοίμιο της *Όδύσσειας* του Ομήρου, όπου οι περιπλανήσεις του Οδυσσέα του επιτρέπουν να επισκεφθεί τους τόπους πολλών διαφορετικών λαών και «να μάθει για τη σκέψη τους». Στην κλασική εποχή, χρησιμοποιούσαν μεταφορικά την εικόνα τού να βγάζει κάποιος «για περίπατο» μια έννοια ή μια ιδέα: σε μια κωμωδία που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα περίπου είκοσι χρόνια πριν γεννηθεί ο Αριστοτέλης, συμβουλεύουν τον τραγικό Ευριπίδη να μη «βγάλει για περίπατο» έναν μεροληπτικό ισχυρισμό τον οποίο

δεν θα μπορέσει ποτέ να τεκμηριώσει. Και ένα ιατρικό κείμενο που αποδίδεται στον γιατρό Ιπποκράτη εξομοιώνει την πράξη του σκέπτεσθαι με το να βγάζεις για περίπατο τον νου σου ώστε να ασκηθεί: «Για τους ανθρώπους, η σκέψη είναι ο περίπατος της ψυχής».

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε αυτή τη μεταφορά όταν άρχισε τη δική του πρωτοπόρα έρευνα για τη φύση της ανθρώπινης συνείδησης στο έργο *Περὶ Ψυχῆς*. Εκεί λέει ότι πρέπει να εξετάζουμε τις απόψεις των προγενέστερων στοχαστών, αν ελπίζουμε «να προχωρήσουμε μπροστά προσπαθώντας να βρούμε τα απαιτούμενα περάσματα μέσα από αδιέξοδα»: ο όρος που χρησιμοποιείται εδώ για το «πέρασμα» είναι η λέξη *πόρος*, που μπορεί να σημαίνει «γέφυρα», «πορθμός», «πορεία» ή «δίοδος». Ο Αριστοτέλης αρχίζει την έρευνα της φύσης στα *Φυσικά* του με μια παρόμοια πρόκληση να ακολουθήσουμε όχι απλώς το μονοπάτι αλλά τη λεωφόρο μαζί του: ο δρόμος (*ὁδός*) της έρευνας πρέπει να ξεκινά από πράγματα που μας είναι οικεία και να οδηγεί προοδευτικά προς πράγματα που μας είναι πιο δυσνόητα.

Ο τυποποιημένος όρος του φιλοσοφικού προβλήματος ήταν η *ἀπορία*, «το αδιαπέραστο σημείο». Αλλά ο όρος «Περιπατητική» ταυτίστηκε με τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη για δύο λόγους. Πρώτον, ολόκληρο το διανοητικό σύστημά του θεμελιώνεται σε έναν ενθουσιασμό για την απτή λεπτομέρεια του φυσικού κόσμου που μας περιβάλλει. Ο Αριστοτέλης, εκτός από φιλόσοφος της διανόησης, ήταν ένας εμπειρικός φυσικός επιστήμονας και τα γραπτά του συνεχώς εξυμνούν την υλικότητα του σύμπαντος την οποία μπορούμε να αντιληφθούμε μέσω των αισθήσεών μας και να γνωρίζουμε ότι είναι αληθινή. Τα βιολογικά έργα του υποδηλώνουν την εικόνα ενός

ανθρώπου που κοντοστεκόταν κάθε τόσο καθώς περπατούσε για να πάρει ένα κοχύλι, να δείξει ένα φυτό ή να ζητήσει να διακόψουν τη διαλεκτική για να ακούσουν τα απδόνια. Δεύτερον, ο Αριστοτέλης, που δεν περιφρονούσε καθόλου το ανθρώπινο σώμα όπως έκανε ο Πλάτων, θεωρούσε τους ανθρώπους ως εξαιρετικά προικισμένα ζώα, που η συνείδησή τους ήταν αναπόσπαστη από την οργανική ύπαρξή τους, που τα χέρια τους ήταν θαύματα μηχανολογίας και για τα οποία η ενστικτώδης σωματική ικανοποίηση ήταν αληθινός οδηγός για μια ζωή ενάρετη και ευτυχή. Καθώς διαβάζουμε τον Αριστοτέλη, συνειδητοποιούμε ότι χρησιμοποιεί το δικό του επιδέξιο χέρι για να καταγράψει τις σκέψεις που αναδύθηκαν από τον δραστήριο εγκέφαλό του – μέρος κι αυτός του καλογυμνασμένου και αγαπημένου σώματός του.

Αλλά υπάρχει άλλη μία σύνδεση που αφορά τον όρο «Περιπατητική». Το ελληνικό κείμενο του *Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου* αναφέρει πως, όταν οι Φαρισαίοι ρώτησαν τον Ιησού γιατί οι μαθητές του δεν ζούσαν σύμφωνα με τους αυστηρούς εβραϊκούς νόμους του τελετουργικού λουτρού, το ρήμα που χρησιμοποιείται για να αποδώσει το «ζούσαν» ήταν το *περιπατέω*. Η αρχαιοελληνική λέξη για το περπάτημα θα μπορούσε να σημαίνει, μεταφορικά, «να διάγεις τον βίο σου σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο σύνολο ηθικών αξιών». Αντί να ακολουθήσουν θρησκευτική πορεία, οι περιπατητές μαθητές του Αριστοτέλη επέλεξαν να βγουν μαζί του στη λεωφόρο της φιλοσοφίας που οδηγεί στην ευτυχία.

Πάντα μου άρεσε το περπάτημα και τώρα πια τους καλύτερους στοχασμούς μου τους κάνω περπατώντας στα λασπωμένα μονοπάτια του Κέμπριτζσαϊρ. Στα δεκατρία χρόνια μου, παρότι ήμουν κόρη χειροτονθέντος αγγλικανού ιερέα, έχασα

τη θρησκεία μου. Η πιο δύσκολη πρόκληση στην πίστη μου, που χανόταν με γρήγορους ρυθμούς, ήταν η επιμονή της Εκκλησίας ότι το να είσαι καλός χριστιανός απαιτούσε την πίστη σε υπερφυσικά γεγονότα και τη λατρεία αόρατων και άπχων οντοτήτων που δεν είναι αντιληπτές μέσω των αισθήσεων. Δεν μπορούσα πια να έρθω σε επαφή με τον Αόρατο Φίλο που στο παρελθόν αποκαλούσα Θεό. Αλλά η επιστροφή στις κοσμικές αισθήσεις μου άφησε ένα μεγάλο κενό στη ζωή μου. Όταν ήμουν πιο μικρή, δεν αμφέβαλλα ότι θα πήγαινα στον παράδεισο αν ήμουν καλός άνθρωπος. Τώρα ένιωθα σαν τον Αντώνιο Μπλοκ στην κλασική ταινία του Ίνγκμαρ Μπέργκμαν *Η Έβδομη Σφραγίδα* (1957), έναν θρήσκο σκεπτικιστή κατά τη διάρκεια της πανώλης του 14ου αιώνα, που αναζητούσε απελπισμένα νόημα στη ζωή του: «Κανείς δεν μπορεί να ζήσει με τον θάνατο μπροστά στα μάτια του, αν νομίζει ότι τον περιμένει η λήθη». Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι και ο Μπέργκμαν ήταν παιδί προτεστάντη ιερέα. Δεν πίστευα πια ότι υπήρχε κάτι ή κάποιος «εκεί έξω» στο σύμπαν που αστυνόμευε τη ζωή μου ή με επιβράβευε και με τιμωρούσε για ενάρετες και ανήθικες πράξεις αντίστοιχα. Δεν ήξερα με τι να Τον αντικαταστήσω. Αλλά εξακολουθούσα να θέλω να είμαι καλός άνθρωπος, να ζω μια εποικοδομητική ζωή και, ιδανικά, να αφήσω πίσω μου τον πλανήτη καλύτερο απ' ό,τι τον βρήκα όταν γεννήθηκα.

Γύρω στα δεκαπέντε μου πειραματίστηκα για λίγο με την αστρολογία, τον βουδισμό και τον υπερβατικό διαλογισμό και στη συνέχεια, ακόμα πιο φευγαλέα, με πιο απόκρυφα φαινόμενα όπως τις ψυχοτρόπες ουσίες και τον πνευματισμό. Διάβασα το κλασικό βιβλίο του Ντέιλ Κάρνεγκι *Πώς να Σταματήσεις να Ανησυχείς και να Αρχίσεις να Ζεις* (1948) και άλλα εγχειρίδια αυτοβελτίωσης, αλλά εξακολουθούσα να αναζητώ

ένα λειτουργικό, ενδιαφέρον και κατά βάση αισιόδοξο ηθικό σύστημα. Όταν, επί πτυχίω στο πανεπιστήμιο, ανακάλυψα τον Αριστοτέλη, μου έδωσε την απάντηση. Εξηγεί τον υλικό κόσμο μέσω της επιστήμης και τον ηθικό κόσμο με ανθρώπινα πρότυπα και όχι με πρότυπα που επιβάλλει μια έξωθεν θεότητα.

Ο Αριστοτέλης ήταν ίσως ο πρώτος που επέμενε πως καμία μορφή φιλοσοφικής ή επιστημονικής εργασίας δεν μπορεί να είναι μόνο θεωρητική. Οι ιδέες μας, η αυτογνωσία και οι ερμηνείες του κόσμου που μας περιβάλλει συνδέονται άρρηκτα με τη βιωματική εμπειρία μας. Ο Αριστοτέλης έζησε σε οκτώ διαφορετικούς τόπους (βλ. τον χάρτη στην αρχή του βιβλίου) και τον Απρίλιο του 2016 τους επισκέφθηκα όλους για να κατανοήσω καλύτερα τις εμπειρίες του. Ακολούθησα τα βήματα της ζωής του και προσπάθησα να πάρω μια ιδέα του αληθινού κόσμου πίσω από τον συγκεκριμένο άνθρωπο, τα μονοπάτια όπου βάδισε καθώς ανέπτυξε τις φιλοσοφικές ιδέες του ως απάντηση στις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που του έδωσε η ζωή⁵.

Ένας από τους σπουδαιότερους αρχαίους σχολιαστές του Αριστοτέλη, ο Θεμίστιος, είπε ότι ήταν «πιο *χρήσιμος* στη μεγάλη μάζα του πληθυσμού» από άλλους στοχαστές. Αυτό ισχύει ακόμα. Ο φιλόσοφος Ρόμπερτ Τζ. Άντερσον έγραψε το 1986: «Δεν υπάρχει αρχαίος στοχαστής που να απαντά πιο άμεσα στις ανησυχίες και στα άγχη της σύγχρονης ζωής όπως μπορεί ο Αριστοτέλης. Ούτε είναι σαφές αν μπορεί οποιοσδήποτε σύγχρονος στοχαστής να προσφέρει τόσο πολλά σε όσους ζουν σε μια εποχή τόσης αβεβαιότητας»⁶. Η πρακτική προσέγγιση της φιλοσοφίας από τον Αριστοτέλη μπορεί να αλλάξει τη ζωή σας προς το καλύτερο.